

## Osmanlı'da Bazı Vakıf Hizmetlerinin Değerler Eğitimi Açısından İncelenmesi

*An Investigation of the Some Services Provided by the Charitable Foundations in Ottoman Society from the Perspective of the Education of Values*

Ömer Özdemir 

Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı  
Assist. Prof., Harran University, Faculty of Teology, Department of Religious Education  
Şanlıurfa / Türkiye  
omerozdemir@harran.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-8147-494X>

### Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1328884

### Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliř Tarihi: 17.07.2023

Accepted / Kabul Tarihi: 24.11.2023

Published / Yayın Tarihi: 30.12.2023

**Cite as / Atıf:** Özdemir, Ömer. "Osmanlı'da Bazı Vakıf Hizmetlerinin Değerler Eğitimi Açısından İncelenmesi". *Marife* 23/2 (2023) 553-572. <https://doi.org/10.33420/marife.1328884>

**Plagiarism / İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.



**Copyright / Telif Hakkı:** "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atınlı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."

## Osmanlı'da Bazı Vakıf Hizmetlerinin Değerler Eğitimi Açısından İncelenmesi

### Özet

Eğitimden beklenen öncelikli görevlerden biri toplumun sahip olduğu değerleri tanıyan, yaşayan ve bu değerleri hayatının bir parçası hâline getirmiş erdemli bireylerin yetişmesine rehberlik etmektir. Değerleri kazandırmanın en etkili yollarından biri ise toplumun geleneğinde var olan önemli kültür unsurlarını yetiştirmekte olan nesillere tanıtmak ve bu unsurları hayatta tatbik edebilecekleri bir şekilde kendilerine sunabilmektir. Bu bağlamda asırlarca İslâm dünyasında sosyal ve ekonomik hayatta önemli görevler icra etmiş olan vakıf kültürü önemli bir fırsattır. Osmanlı toplumunda da başta padişahlar olmak üzere varlıklı ve yardımsever kişilerin toplumun sosyal, ekonomik, sağlık ve eğitim hayatına katkı sağlamak böylelikle insanlara faydalı olabilmek amacıyla vakıflar kurdukları bilinmektedir.

Osmanlı'da gerçekleştirilen tüm vakıf hizmetlerini ele almak çalışmanın sınırlarını aşacağından bu araştırmada, Osmanlı toplumunda vakıf hizmetlerinin en yaygınlarından olan kuş evleri, kervansaraylar, zimem defterleri, sadaka taşları ve imaretler, değerler eğitimi açısından ele alınmaktadır. Osmanlı'da yalnızca insanlara değil tüm canlılara kıymet verildiği ve bu açıdan çeşitli vakıflar kurulduğu bilinmektedir. Örneğin kuş, kedi, köpek gibi hayvanların bakımı ve ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik de vakıflar kurulmuş, kurulan vakıflar aracılığıyla önemli hizmetler icra edilmiştir. İslâm medeniyetinin insana ve canlıya vermiş olduğu kıymetin en güzel örneklerini içinde barındıran vakıf hizmetlerinin önemlilerinden biri de kervansaraylardır. Müslim-gayr-i Müslim, hür-köle, zengin-fakir demeden insanlar arasında hiçbir ayırım yapmadan tüm bireylere ücretsiz olarak konaklama ve barınma fırsatı sunan kervansaraylar önemli yol güzergâhlarında inşa edilmiş ve yolculara binekleri ile birlikte ücretsiz bir şekilde konaklama imkânı sunmuşlardır.

Osmanlı toplumunda dayanışma, yardımlaşma ve paylaşmanın en güzel örneklerinden bir diğerini de zimem defterlerinde görmek mümkündür. Günümüzdeki veresiye defteri anlamında kullanılabilen zimem defterleri, o günün şartlarında bireylerin bakkaldan, manavdan veya kasaptan alış-verişlerini yaptıkları zaman üzerlerinde nakit para olmadığında borçlarını yazdırdıkları defterlerdir. Hayırsever kimseler zimem defterinin bulunduğu dükkânlara uygun zamanlarda giderek hiç kimse fark etmeden zimem defterinden imkânları ölçüsünde belli miktarda borcu öderlerdi. Bu uygulamada önemli olan nokta, borcu ödeyeninin kimin borcunu ödediğini bilmemesi, borcu ödenen kişinin de kimin, kendi borcunu ödediğinden habersiz olmasıdır.

Hayatın her alanında özellikle ihtiyaç sahibi kimselere yardım esnasında insan ve insan onuruna son derece önem veren Osmanlı toplumunda görülen diğer bir uygulama da sadaka taşlarıdır. Sadaka taşları uygulaması sadakayı veren ve alan kişilerin birbirini görmediği, hiç kimsenin onurunun zedelenmediği bir yardımlaşma biçimidir.

Osmanlı toplumunda uzun yıllar dayanışma ve kaynaşmaya önemli katkılar sunan kurumlardan biri olan imaretler ise medreselerde öğrenim görmekte olan talebeler başta olmak üzere fakirlerin ve yolcuların yemek ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bir nevi günümüzdeki aşevlerine benzeyen imaretler de yalnızca Allah'ın rızası esas alınarak kurulmuş olan hayır kuruluşlarından biridir.

Çalışmanın amacı, Osmanlı'da gerçekleştirilen bazı vakıf hizmetlerini değerler eğitimi açısından ele almaktır. Bununla birlikte söz konusu bazı vakıf hizmetlerine eğitim sistemi içinde yer vermek suretiyle öğrencilerde dostluk, sevgi, saygı, şefkat, merhamet, yardımseverlik gibi bazı değerlerin ortaya çıkması ve gelişmesinin imkânını değerlendirerek, bu konuda birtakım önerilerde bulunmaktır. Bu amacı gerçekleştirmek üzere çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması deseni benimsenmiş olup, veri toplama doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır.

Araştırma sonucunda elde edilen verilere göre Osmanlı toplumunda gerçekleştirilen vakıf hizmetlerinin merhamet, şefkat, cömertlik, nezaket, fedakârlık, alçak gönüllülük, duyarlılık, estetik, zarafet, vefa, ihlas-samimiyet, dostluk, sorumluluk, yardımlaşma, dayanışma, paylaşma, diğerkâmlık, yardımseverlik, sevgi, saygı, hoşgörü vb. değerleri kapsadığı görülmektedir.

Bu değerlerin, ders programlarında yer alan ve öğrenciler tarafından içselleştirilmesi beklenen kök değerlerle ilişkili olduğu görülmektedir. Bu nedenle yüzlerce yıl Osmanlı toplumunda dayanışma, kaynaşma, birlik ve beraberliğin temeli olan vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilen hizmetlere derslerde etkin bir biçimde yer verilmesinin öğrencilerde sevgi, saygı, merhamet gibi birçok değer kazandırılmasında önemli rol oynayacağı düşünülmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Din Eğitimi, Değerler, Değerler Eğitimi, Vakıf Medeniyeti, Vakıf Hizmetleri

## **An Investigation of the Some Services Provided by the Charitable Foundations in Ottoman Society from the Perspective of the Education of Values**

### **Summary**

*One of the primary functions of education is to raise virtuous individuals who are familiar with the values of their society, live up to them and make them part of their lives. One of the most effective ways to teach values is to introduce the important cultural elements that exist in the tradition of the society to the next generations, presenting them in a practicable format. In this context, the culture of charitable foundations, which has performed a leading function in social and economic life in the Islamic world for centuries, holds an important position. In this context, in the Ottoman society, wealthy and benevolent people, especially the sultans, launched charitable foundations in order to contribute to the social and economic life of the society and to sustain educational and medical services.*

*Since any attempt to deal with all the charitable foundation services performed in the Ottoman Empire would exceed the limits of this study, we shall focus on the most common charitable foundation services in the Ottoman society such as bird houses, caravanserais, the zimem notebooks, alms basins, and soup kitchens are discussed in terms of values education. In the Ottoman, not only human beings but also all living things were valued and various charitable foundations were established in this regard, to the extent some of them were set up for the care and needs of animals such as birds, cats, and dogs. The bird houses that were built into the walls of buildings such as mosques, mansions, tombs, and water fountains are just few of the reflections of the culture of charitable foundations.*

*The caravanserais are one of the most important charitable foundation services, which contain the best examples of the high value that Islamic civilization has attached to human beings and all living things. The caravanserais, which offered free accommodation and shelter to people without making any discrimination amongst Muslims, non-Muslims, freemen, slaves, the rich and the poor, were built on important road routes, offering a free accommodation to passengers as well as their mounts.*

*It is possible to see one of the best examples of solidarity, cooperation and sharing in the Ottoman society in the zimem notebooks which kept record of a client's debts. Under the conditions of that day, people did their shopping from the grocery store, greengrocer or butcher, and if they had no cash at that time, they let their debts be written down in the zimem notebook. Benevolent people visited the shop where the zimem notebook was located at a suitable time, and had a certain amount of debt written off from the zimem notebook according to their economic power without letting anyone notice. The crucial point in this practice is that neither the benevolent knows whose debt he has paid off, nor is the debtor aware of who has paid off his debt.*

*One of the concrete examples of this is the alms basins in the Ottoman society, which attaches a great importance to the human being and human dignity, especially when helping needy people in all areas of life. So, alms basins are a form of cooperation in which the giver and the recipient do not see each other and no one's dignity is damaged. As one of the institutions that made important contributions to the solidarity and cohesion in Ottoman society for many years, the soup kitchens (imarets) provided food for the poor and travelers, especially the students in madrasahs. Soup kitchen is one of the charitable organizations that were established only for the sake of God.*

*The purpose of this study, is to discuss some foundation services in the Ottoman Empire in terms of values education. In addition, it is to evaluate the possibility of the emergence and development of some values in students by including some of the foundation services in the education system, and to make some suggestions on this subject at the same time. In order to realize this aim, the case study design, one of the qualitative research methods, was adopted in the study and document analysis method was used in data collection. According to the data obtained as a result of this study, the functions performed by the charitable foundations in the Ottoman society contained such values as mercy, compassion, generosity, kindness, self-sacrifice, modesty, sensitivity, aesthetics, grace, fidelity, sincerity, friendship, responsibility, cooperation, solidarity, sharing, and altruism.*

*It seems that these values are related to the root values included in the curriculum and expected to be internalized by the students. For this reason, it is thought that giving an effective position in the curriculum to the services provided by the charitable foundations, which served as the basis of solidarity, cohesion, unity and solidarity in Ottoman society for hundreds of years, will play an important role in teaching students many values such as love, respect and compassion.*

**Keywords:** Education of Religion, Values, Education of Values, The Civilization of Charitable Foundations, Foundation Services

## Giriş

Eğitim-öğretimin öncelikli hedeflerinden biri yetişmekte olan nesli, Millî eğitimin genel amaçları doğrultusunda, yaşadığı toplumun millî ve manevi değerlerini bilen, benimseyen ve bunları hayata aktarabilen bireyler olarak yetiştirmektir. Bu bağlamda temel ahlaki ve insani değerlerle donatılmış ve bunları kişiliğinin bir parçası hâline getirmiş bireyler yetiştirmek Millî eğitimin temel görevleri arasındadır. Son yıllarda dünya genelinde ve ülkemizde değerler eğitimi üzerine yoğun bir ilgi olduğu görülmektedir. Özellikle ülkemizde Millî Eğitim Bakanlığının ders programlarında ve yayınlamış olduğu genelgelerde konuya vermiş olduğu önem açıkça görülmektedir.

Bu doğrultuda 2003 yılından itibaren Millî Eğitim Bakanlığı, öğrencilerin duygu, ahlak ve değer gelişimlerine yönelik kazanımları gerçekleştirmek üzere öğretim programlarında değerlere ve değerler eğitimi daha planlı bir biçimde yer vermeye başlamıştır. Özellikle 2010 yılından sonra Millî Eğitim Bakanlığı değerler eğitimi konusunda daha ciddi adımlar atmıştır. Bu hususta 18. Millî Eğitim Şûrasında, değerler eğitimi açıkça yer almaktadır. Ayrıca Spor, Sanat, Beceri ve Değerler Eğitimi başlığı altında Değerler Eğitimi ve Projesi hazırlanıp uygulamaya konulmasına ve değerler eğitiminin tüm eğitim-öğretim kademelerinde etkin bir biçimde uygulanmasına yönelik tavsiyeler bulunmaktadır.<sup>1</sup>

Millî Eğitim Bakanlığının 2018 yılı Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programında, Öğretim Programlarının Perspektifi başlığında şu ifadeler yer almaktadır: *“Eğitim sistemimizin temel amacı değerlerimiz ve yetkinliklerle bütünleşmiş bilgi, beceri ve davranışlara sahip bireyler yetiştirmektir. Bilgi, beceri ve davranışlar öğretim programlarıyla kazandırılmaya çalışılırken değerlerimiz ve yetkinlikler bu bilgi, beceri ve davranışların arasındaki bütünlüğü kuran bağlantı ve ufuk işlevi görmektedir. Değerlerimiz toplumumuzun millî ve manevi kaynaklarından damıtılarak dünden bugüne ulaşmış ve yarınlara aktaracağımız öz mirasımızdır.”*<sup>2</sup>

Aynı öğretim programında değerlerimiz başlığı altında ise şu bilgilere yer verilmektedir: *“Değerlerimiz öğretim programlarının perspektifini oluşturan ilkeler toplamıdır. Kökleri geleneklerimiz ve dünümüz içinde, gövdesi ve dalları bu köklerden beslenerek bugünümüze ve yarınlara uzanmaktadır. Temel insani özelliklerimizi oluşturan değerlerimiz, hayatımızın rutin akışında ve karşılaştığımız sorunlara başa çıkmada eyleme geçmemizi sağlayan kudretin ve gücün kaynağıdır.*

*Bir toplumun geleceğinin, değerlerini benimsemiş ve bu değerleri sahip olduğu yetkinliklerle ete kemiğe büründüren insanlarına bağlı olduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Bundan dolayı eğitim sistemimiz her bir üyesine uygun ahlaki kararlar alma ve bunları davranışlarında sergileme yeterliliğini kazandırma amacıyla hare-*

<sup>1</sup> Millî Eğitim Bakanlığı, 18. Millî Eğitim Şûrası Kararları (Erişim 7 Mayıs 2023).

<sup>2</sup> Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)* (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 2018), 2.

ket eder. Eğitim sistemi sadece akademik açıdan başarılı, belirlenmiş bazı bilgi, beceri ve davranışları kazandıran bir yapı değildir. Temel değerleri benimsemiş bireyler yetiştirmek asli görevidir; yeni neslin değerlerini, alışkanlıklarını ve davranışlarını etkileyebilmelidir.”<sup>3</sup> Yukarıdaki ifadelerde de vurgulandığı üzere eğitimin temel amaçlarından biri ahlaki açıdan sağlıklı, tutarlı ve dengeli bireyler yetiştirmektir.

Bireylerde sağlıklı ve dengeli duygu, düşünce ve davranışların oluşmasında ise değerlerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu nedenle eğitim sistemimizde öğrencilerin değer gelişimini destekleyecek unsurlara yer vermek gerekmektedir. Zira eğitimde bireyin, beden ve ruh bütünlüğü ile birlikte ele alınması önem arz etmektedir. Eğitim sistemi, öğrencinin zekâ ve bedensel yeteneklerinin gelişimine önem verdiği gibi en az bir o kadar da öğrencide değerlerin gelişimine katkı sağlayacak şekilde düzenlenmelidir. Günümüzde öğrenciler arasında hızla yayılmaya başlayan şiddet, saldırganlık, otoriteye karşı saygısızlık, hırsızlık, kopya çekme, alkol ve uyuşturucu kullanımı, bencillik, argo kullanımı, cinselliğin kötüye kullanımı, aile yapısındaki bozulmalar, kitle iletişim araçlarının yıkıcı etkileri vb. nedenler aile, okul ve toplumun topyekûn değerler eğitimine sıkı sıkıya sarılmasını zorunlu kılmaktadır.<sup>4</sup> Nitekim okulun önemli görevlerinden biri de öğrencilere toplumun sahip olduğu değerleri öğretmek, öğrencileri değer ve davranış kuralları çerçevesinde eğitmek, aynı zamanda öğrencilerin ahlaki gelişimlerine katkıda bulunmak ve karakterlerini olumlu yönde geliştirmeye yönelik her türlü sınıf içi ve sınıf dışı faaliyetleri gerçekleştirmektir.<sup>5</sup>

Öğrencilerde değerlerin oluşması ve gelişebilmesi adına Osmanlı'da gerçekleştirilen vakıf hizmetlerinin bazı derslerde özellikle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde öğrencilere tanıtılması önemli bir imkândır. Zira geleneği ile güçlü bağ kurmuş ve geleneğinde bulunan güzellikleri geliştirerek onları bugüne taşımış toplumlar güçlü toplumlardır. Bu nedenle geleneğimizde önemli hizmetler icra etmiş olan vakıflar ve vakıfların gerçekleştirmiş oldukları hizmetlerin yetişmekte olan nesle aktarımı değerler eğitimi açısından etkili olabileceği, gençlerde millî, manevî ve ahlaki değerlerin ortaya çıkması ve gelişmesinde önemli katkı sunacağı düşünülmektedir.

Bu araştırmanın amacı, Osmanlı'da birey ve toplum hayatında önemli bir yere sahip olan vakıf kültürünün somut bazı örneklerini değerler eğitimi bağlamında incelemek ve bunun günümüz eğitim sisteminde öğrencilerin kimlik, kişilik

<sup>3</sup> Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9, 10, 11 ve 12. Sınıflar)* (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 2018), 2.

<sup>4</sup> Bk. Recep Kaymakcan - Hasan Meydan, *Ahlak Değerler ve Eğitimi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2014), 33-35; Mehmet Şişman, “Değerlerimiz ve Eğitime Yansımaları”, *Değerler Eğitimi* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2012), 219-232; Mehmet Zeki Aydın, *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2008), 56-57; Mustafa Köylü, *Küresel Ahlak Eğitimi* (İstanbul: DEM Yayınları, 2006), 211-214; Ahmet Koç, “Okul Çağı Çocuklarının Ailede Din Eğitimi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008), 145-176.; Hasan Meydan, *İlköğretim Okullarında Değerler ve Karakter Eğitimi* (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 289-300.; M. Esat Altıntaş, *Öğretmenler Gözüyle Değerler Eğitimi* (Konya: d-eğitim, 2016), 16-17.

<sup>5</sup> Kaymakcan - Meydan, *Ahlak Değerler ve Eğitimi*, 214.

ve ahlaki gelişimlerine katkı sağlayacak şekilde yer verilmesinin önemini ortaya koymaktır.

Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması deseni kullanılmıştır. Creswell'e göre durum çalışması araştırması, araştırmacının gerçek yaşam, güncel sınırlı bir sistem (bir durum) ya da belli bir zaman içerisindeki çoklu sınırlandırılmış sistemler (durumlar) hakkında çoklu bilgi kaynakları (örneğin gözlemler, mülakatlar, görsel-ışitsel materyaller, dokümanlar ve raporlar) aracılığıyla detaylı ve derinlemesine bilgi topladığı, bir durum betimlemesi veya durum temaları ortaya koyduğu nitel bir yaklaşımdır.<sup>6</sup> Veri toplama yöntemi olarak ise doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar.<sup>7</sup> Bu bağlamda konu ile ilgili yazılmış olan kitaplar, lisansüstü tezler, makaleler başta olmak üzere daha önce bu konuda yapılmış araştırmalar incelenmiş ve içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizi genel olarak, hacimli olan nitel materyali alarak temel tutarlılık ve anlamları belirlemeye yönelik herhangi bir nitel veriyi anlamlandırma çabasını ifade etmek için kullanılır.<sup>8</sup>

## 1. Vakıf Uygulamasının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Herhangi bir malî gelirleriyle beraber hayır hizmetlerinde kullanılmak üzere sarf etmek anlamına gelen vakıf, taşınmaz bir malın, mülkiyetinin ilk sahibinde bulunmak veya Allah'ın mülkü kılınmak şartıyla vakıf gelirinin daima fakir, ihtiyaç sahibi kimselere ve hayır işlerine kullanılmasını ifade eder.<sup>9</sup> Bu nedenle vakfedilen mal, eşya, bina her ne ise artık ne şahıs ne de devlete aittir. Bir başka ifadeyle vakfedilen eşya topluma ve toplumun hizmetine bağışlanmış olarak kabul görmektedir.<sup>10</sup>

Vakıf, geniş bir sosyal yardım hareketidir. Toplumda sevgi, şefkat, merhamet, paylaşma, dayanışma ve kaynaşma duygularının yayılmasına vakıflar aracı olmuştur. Ayrıca vakıflar, insanlığa hizmet yolunda sanat ve kültürü bir arada tutarak önemli eserler ortaya koymuşlardır. İslâm dünyasında özellikle Osmanlı toplumunda görülen pek çok abide eserler vakıflar yoluyla dünya medeniyet mirasına hediye edilmiştir.<sup>11</sup>

İslâmiyet'ten önce de çeşitli şekillerde insanlığın yararına hizmetler yürüten vakıfların varlığı söz konusu olsa da esasen vakıflar, İslâm ile birlikte tam anlamıyla

<sup>6</sup> John W. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, çev. Mesut Bütün - Selçuk Beşir Demir (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2021), 99.

<sup>7</sup> Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021), 189.

<sup>8</sup> Michael Quinn Patton, *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*, çev. Mesut Bütün - Selçuk Beşir Demir (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2018), 453.

<sup>9</sup> Sıhhi Çataltepe, *İslâm-Türk Medeniyetinde Vakıflar* (İstanbul: Türkiye Milli Kültür Vakfı Yayınları, 1991), 12.

<sup>10</sup> Mehmet Sait Doğan, "Vakıf Medeniyetimize Sosyal Siyaset ve Sosyoloji Açısından Bir Yaklaşım", *Istanbul Journal of Sociological Studies* 34 (13 Eylül 2011), 11.

<sup>11</sup> H. Baki Kunter, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), 6.

la gelişme ve ilerleme göstermiştir.<sup>12</sup> Maddi herhangi bir karşılık beklemeden yalnızca Allah'ın rızası gözetilerek ihtiyaç sahibi kimselere yardım etmek, onların sıkıntılarını gidermek amacıyla ortaya çıkmış olan vakıf kurumu asırlarca İslâm dünyasında sosyal ve ekonomik hayatta önemli roller üstlenmiş dinî ve hukukî boyutu olan kurumlardır. Dayanağını İslâm'ın yardımlaşma, paylaşma ve dayanışma gibi emirlerinden alan vakıf sistemi, Kur'ân-ı Kerîm ve hadislere dayanmaktadır. İslâm dünyasında hükümdarlar, sultanlar başta olmak üzere hayırsever devlet idarecileri ve varlıklı kimseler İslâm'ın yardımlaşma ve paylaşma emirlerini yerine getirmek amacıyla adeta birbirleriyle yarışarcasına vakıflar kurmuşlardır. İnsanların eğitim, sağlık, gıda, barınma, ibadet, ulaşım, ticaret gibi hemen her ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ilk vakıf örnekleri İslâm coğrafyasında kurulmuştur. Yalnızca insanlara yönelik değil aynı zamanda hayvanların ve diğer canlıların hizmeti için de kurulmuş pek çok vakıf bulunmaktadır.<sup>13</sup>

İslâm medeniyetinde vakıf kültürünün oluşması ve gelişmesine temel teşkil eden unsurların başında Kur'ân-ı Kerîm'deki yardımlaşma, iyilik yapma, sadaka verme, ihsanda bulunma vb. toplumsal paylaşma, dayanışma ve kaynaşmayı sağlamaya dönük birtakım emirler gelmektedir. Söz konusu emirlerden bazıları şunlardır:

“İyilik yapmak ve fenalıktan sakınmak hususunda birbirinizle yardımlaşın.”<sup>14</sup> “Sevdiğiniz şeylerden başkaları için harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz. Allah yolunda her ne harcarsanız muhakkak Allah onu bilendir.”<sup>15</sup>

“Hayır işleyiniz ki kurtulabilesiniz.”<sup>16</sup>

Zikredilen ayetlerin yanı sıra İslâm medeniyetinde vakıf kültürünün yaygınlaşmasında Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarının şüphesiz önemli bir yeri bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in: “İnsan ölünce üç şey dışında ameli kesilir. Sadaka-i câriye (devam eden sadaka), kendisinden faydalanılan ilim ve kendisine dua eden hayırlı evlât.” hadisi bu anlamda vakıf kültürünün temel referanslarından biri olmuştur.<sup>17</sup>

İslâm dünyasında vakıf hizmetlerinin ilk örneklerini Hz. Peygamber'in uygulamalarında görmek mümkündür. Zira Hz. Peygamber sahip olduğu mal varlığının gelirlerinden kendi ailesinin nafakası ile işçilerin ücretleri hariç, geri kalan kısmı yoksul Müslümanların ihtiyaçlarının karşılanmasına, İslâm'ın yayılmasına ve İslâm toplumunun faydasına vakfettiği bilinmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in, Fedek<sup>18</sup> ve Hayber'de<sup>19</sup> bulunan kıymetli arazilerini ve buralardan elde edilen gelirleri toplumun yararına, yolcu, misafir ve fakirlere vakfetmesi, İslâm dünyasında

<sup>12</sup> Ali Himmet Berki, *Vakıflar* (Ankara: Nur Matbaası, 1950), 5.

<sup>13</sup> Ziya Kazıcı, *İslam Kültür ve Medeniyeti* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1996), 207.

<sup>14</sup> Mâide, 5/2.

<sup>15</sup> Âl-imrân, 3/92.

<sup>16</sup> Hac, 22/77.

<sup>17</sup> Müslim, Vasiyyet, 14.

<sup>18</sup> Hüseyin Algül, “Fedek”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995).

<sup>19</sup> Muhammed Hamîdullah, “Hayber”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998).

vakıfların hızla yayılmasında etkili olmuştur.<sup>20</sup>

Tüm mal varlığını ihtiyaç sahiplerine ve İslâm dininin yayılmasına vakfeden Hz. Peygamber: “Bize mirasçı olunmaz, geriye bıraktığımız ise sadakadır.”<sup>21</sup> buyurarak bütün mal varlığını sadaka olarak bıraktığını belirtmektedir. Hz. Ayşe'nin şu; “Resûlullah (sav) vefatında geriye ne bir dinar, ne bir dirhem, ne koyun ne de deve bıraktı. Hiçbir şey de vasiyet etmedi.”<sup>22</sup> ifadeleri Hz. Peygamber'in bütün mal varlığını Müslümanların ihtiyaçlarına tahsis ettiğini göstermektedir. Hayatın devamı için gerekli olan zaruri ihtiyaçlarının dışındaki tüm mal varlığını Allah rızası için ihtiyaç sahibi kimselere infak eden Hz. Peygamber, vefat ettiğinde ardında ne dirhem ne dinar ne köle ne cariye ve ne de başka bir şey bırakmış;<sup>23</sup> Amr b. Hâris'in aktardığına göre o yalnızca silahı, beyaz dişi katırı ve bir miktar arazisinden başka hiçbir şey bırakmamıştır.<sup>24</sup>

İslâm tarihinde vakıf ve vakfiye uygulamalarına temel teşkil eden ilk uygulamanın ise Hz. Ömer'e ait olduğu kabul edilmektedir. Hz. Ömer, kendi öz malı olan Semg denilen hurma bahçesini vakfetmek isteğiyle Hz. Peygamber'e giderek; “Ey Allah'ın Resülü, çok kıymetli bir hurmalığım var. Bu hurmalığı tasadduk etmek istiyorum.” diye sorar. Hz. Peygamber ise; “Satılmaması, hibe edilmemesi, miras bırakılmaması ve ancak meyvesinden infak edilebilmesi şartıyla oranın aslını tasadduk et.”<sup>25</sup> buyurur. Hz. Ömer de söz konusu hurma bahçesini satılmaması, hibe edilmemesi ve miras bırakılmaması şartıyla vakfeder. Hz. Ömer'in yalnızca Allah rızasını gözeterek fakir kimselerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yazdırmış olduğu vakfiyenin ve vakfiye uygulamasının İslâm dünyasında özellikle Osmanlı'da geniş bir şekilde karşılık bulduğu görülmektedir.<sup>26</sup>

Osmanlı'da başta padişahlar olmak üzere, devlet adamları ve toplumda imkân sahibi kimseler adeta bir vakıf yarışı içerisinde olmuşlardır. Söz konusu kimseler inançlarından aldıkları güç ile toplumun sosyal, sağlık, ekonomik ve eğitim hayatına katkı sağlamak, böylece insanların hayatlarına dokunabilmek, onlara faydalı olabilmek adına vakıf kültürünü sürekli olarak diri tutmaya gayret etmişlerdir.

Osmanlı'da vakıf kurumunun zaman içerisinde yaygınlaştığı, devletin yerine getirmekle sorumlu olduğu pek çok kamuya yönelik hizmetler vakıflar tarafından yerine getirildiği görülmektedir. Vakıflar başta sosyal yardımlaşma hizmetleri olmak üzere belediye hizmetleri, sağlık hizmetleri, sosyal hizmetler gibi birey ve toplumun faydasına olabilecek hemen her alanda hizmetler sunmuşlardır.<sup>27</sup> Aynı şe-

<sup>20</sup> Ebû Dâvûd, İmâre, 18,19; Müslim, Cihâd ve siyer, 49.

<sup>21</sup> Müslim, Cihâd, 56.

<sup>22</sup> Müslim, Vasiyye, 18; Nesâî, Vesâyâ, 2.

<sup>23</sup> Buhârî, Vesâyâ, 1.

<sup>24</sup> Buhârî, Farzu'l-humus, 3; Buhârî, “Cihad”, 86

<sup>25</sup> Buhârî, Vesâyâ, 22.

<sup>26</sup> Bk. Bahattin Turgut, “İslâm Medeniyetinde Vakfiye: Hz. Ömer Örneği”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 50 (31 Aralık 2018), 271-293.

<sup>27</sup> Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936), 47.; Mehmet Bayartan, “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar Ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 10/1 (01 Aralık 2008), 163.



kilde eğitim-öğretim hizmetleri de vakıflar yoluyla gerçekleştirilen hizmetlerden biri olmuştur. Tanzimat'a kadar Osmanlı devletinde İslâm ülkelerinde ilköğretim seviyesinde eğitim veren kurumlar olan sıbyan mektepleri ile ortaöğretim ve yükseköğretim kurumları olan medreseler bütünüyle vakıflar aracılığıyla kurulmuş ve asırlarca hizmet vermişlerdir. Ayrıca sağlık hizmetleri, sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmetlerinin yerine getirilmesinde de vakıfların büyük bir yeri vardır. Kısaca kamu yararına olan hemen her türlü hizmetin, aksamadan ve sürekli bir şekilde yerine getirilmesinde vakıf kurumuna başvurulmuştur.<sup>28</sup>

Osmanlı toplumunda eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik alanlarının yanı sıra hemen her alanda birey ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayan vakıflar olması sebebiyle hayretini gizleyemeyen bazı Batılı gezginler 16. yüzyıl Osmanlı toplumu için vakıf cenneti ifadesini kullanmışlardır.<sup>29</sup> Zira Osmanlı'da yaklaşık 26 bin vakıf kurulmuştur. Söz konusu vakıfların kuruluş amaçları ve hizmet dallarından bazıları şu şekildedir:<sup>30</sup>

- Yetim, öksüz ve kimsesiz çocukların bakımı,
- Yaşlı ve sakatların bakımı,
- Yoksul kızların çeyizlerinin alınması ve düğün masraflarının karşılanması,
- Yatsı ve sabah namazına giden insanların camiye rahat bir şekilde gidebilmeleri için yol güzergâhlarının mum ile aydınlatılması,
- Sokaklardaki kötü görüntülerin silinmesi,
- Ücretsiz kitap dağıtımının sağlanması,
- Fakir ve kimsesizlerin cenazelerinin kaldırılması,
- Borçlu olan tutukluların borçlarının ödenmesi,
- Körlere, dilsizlere, cüzzamlılara yardım edilmesi,
- İnsanların, hayvanlarına rahatlıkla binebilmeleri için belli noktalara binek taşlarının yapımı,
- Ticaret ve sanatta işi bozulan kimselere destek olunması,
- Yüksek dağ ve geçitlerde kar ve tipiden korunmak için sığınakların yapımı,
- Hac yolunda olanlara yardım edilmesi,
- Askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması,
- Savaş malûllerine ve gazilere destek olunması,
- Muhtaç kimselerin gerektiğinde faydalanmaları için şehrin belli yerlerine kurulan sadaka taşlarının yapımı,
- Yetimlere, dul kadınlara ihtiyaç sahibi kimselere yardım edilmesi,
- Hamalların ve yük taşıyan insanların yüklerini bırakıp rahatça soluklanabilecekleri mola taşlarının yapımı,

<sup>28</sup> Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 2.

<sup>29</sup> Erol Kozak, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf* (İstanbul: Akabe, 1985), 20.

<sup>30</sup> Bk. Mehmet Sait Doğan, "Vakıf Medeniyetimize Sosyal Siyaset ve Sosyoloji Açısından Bir Yaklaşım", *Istanbul Journal of Sociological Studies* 34 (13 Eylül 2011), 14-15; Nidayi Sevim, *Medeniyetimizde Toplumsal Dayanışma ve Sadaka Taşları* (İstanbul: Kitapdostu Yayınları, 2009), 65-66.

- Bebeğinin süt ihtiyacını karşılamayan anneler için sütannesi bulunması,
- Fakir çocuklara oyuncak temin edilmesi,
- Bayramlarda fakir, yoksul ve yetimlerin mutlu edilmesi,
- Kuşlara, kedilere ve diğer hayvanlara su ve gıda temin edilmesi vb.

## 2. Osmanlı Toplumunda Bazı Vakıf Hizmetleri ve İlgili Oldukları Değerler

Osmanlıda vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilen pek çok vakıf hizmeti mevcuttur. Bütün vakıf hizmetlerini ele almak çalışmanın sınırlarını aşacağından, bu başlık altında vakıf hizmetlerinin en yaygınlarından olan kuş evleri, kervansaraylar, zimem defterleri, sadaka taşları, imaretler ve ilgili oldukları değerler ele alınmaktadır.

### 2. 1. Kuş Evleri

Şefkat ve merhamet dini olan İslâmiyet yalnızca insanlara değil tüm canlılara ve hayvanlara değer vermekte ve onların hayat haklarına saygı duymaktadır. Bu hususta Hz. Peygamber, hayvanlara eziyet edilmemesini, fazla yük yüklenmemesini,<sup>31</sup> onlara zarar verilmemesini<sup>32</sup> istemiştir. Bununla birlikte hayvanların temizlik ve bakımlarının yapılmasını, aç ve susuz hayvanları doyurmanın sevabını/önemini<sup>33</sup> vurgulamış, hayvanlara sevgi ve şefkat gösterilmesini, onlara merhametle yaklaşarak korunmalarını tavsiye etmiştir.<sup>34</sup> Hz. Peygamber'i kendilerine örnek alan Müslümanlar tarih boyunca bunun çok güzel örneklerini ortaya koymuşlar, hayvanların korunması ve bakımı için vakıflar kurmuşlardır.

Osmanlı toplumunda da hayvanların bakımı ve korunması adına vakıflar kurulmuştur. Bu bağlamda kuş, kedi, köpek vb. hayvanların bakımını gerçekleştirmek, onların ihtiyaçlarını karşılamak hayır işi olarak kabul edilmiş ve söz konusu hizmetler büyük bir özveri ile yerine getirilmiştir. Kuşların rahat bir şekilde su içebilmeleri için çeşmelerde, mezar taşlarında suluklar yapılmıştır. Bazı külliyelerin vakfiyelerinde sırf kuşların beslenmesi için yem parası tahsis edilmiştir. Yaralı ve hasta kuşları tedavi etmek amacıyla kuş hastaneleri inşa edilmiştir. Bursa'da açılan ve dünyanın ilk ve tek leylek hastanesi olduğu kabul edilen Gurebâhâne-i Laklakan, Osmanlı toplumunda canlıya, kuşlara gösterilen şefkat ve merhametin açık göstergelerinden biri olarak kabul edilir. Kuşlara gösterilen şefkatin ve merhametin neticesi olarak kuşların rahat bir biçimde sığınabilmeleri adına kuş evleri yapılmıştır.<sup>35</sup>

Kuşlara ev yapmak bir medeniyet anlayışının mimaride zirveye ulaşmış hâlinin somut göstergelerindedir. Kuş evlerini yapan anlayışın hiçbir dünyevi

<sup>31</sup> Ebû Dâvûd, Cihâd, 44.

<sup>32</sup> Nesâî, Sayd, 34.

<sup>33</sup> Buhârî, Müsâkât, 9.

<sup>34</sup> Bk. Recep Ertuğay, "Hz. Peygamber'in Sünnetinde Hayvanlara Şefkat", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 33 (2019), 197-208.

<sup>35</sup> Meltem Özçakı, "Türk Kültüründe Güvercinlik ve Kuş Evleri ve Günümüze Yansımaları", *Sanat ve Tasarım Dergisi* 10/2 (15 Ocak 2021), 240.

gayesi bulunmamaktadır. İslâm ile birlikte vakfederek arınmayı şiar edinen bir topluluğun amacı yalnızca Allah'ın rızasını elde etmektir.<sup>36</sup>

İslâm'ın öğretilerinin temeli olan Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetin prensip ve emirleri arasında doğrudan bir ilişki vardır. Bu da İslâm toplumlarının inşa ettikleri şehirler ve yapılarda açıkça görülmektedir.<sup>37</sup> İnce bir zevk, şefkat ve merhametin nişanesi olarak günümüze kadar ulaşmış olan kuş evleri, Osmanlı Devleti'nin geniş sınırları içerisinde yaşayan halkların kuşlara olan sevgi, şefkat ve merhametinin mimariye yansımış hâlidir denilebilir.<sup>38</sup> Daha çok siva, ahşap, tuğla veya taştan yapılmış olan "kuş köşkü", "kuş sarayı", "serçe sarayı" gibi isimlerle adlandırılan kuş evlerinin 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı mimarisinde örneklerine sıkça rastlanmaktadır. Kuş evleri genellikle yapıların kuzey rüzgârı almayan yönlerine ve kuşlara zarar verebilecek hayvanların ulaşamayacağı yüksekliklere, yağmurdan, kardan, fırtınadan korunmaları rüzgârın gelişi açısı da hesaplanarak özellikle binaların güneş gören taraflarına yapılmıştır. Kuş evleri kapı kemerlerinin içlerine, minarelerde, ağırlık kulelerinde, cephelerde pencere, çıkma cumba ve bacalarda veya kuşlar için özel tasarlanan yerlere, geniş saçakların ve konsolların altına özenle yerleştirilmiştir.<sup>39</sup> Bazen ev, cami, medrese, türbe, han, kervansaray, köprü gibi bir yapının duvarına bir göz, bir kovuk oyarak, çatarak ya eklenti bir cephe ya da küçük boyutlu bir yapı giydirerek yapılmış kuş evleri, Osmanlı toplumunun canlıya bilhassa kuşlara duymuş olduğu ilgi ve beslemiş olduğu sevgi ve merhametin somut bir örneğidir.<sup>40</sup>

Anadolu coğrafyasında kuş evlerinin görülmesi, Anadolu insanının canlıya verdiği değerın açıkça göstergesidir. Zira her eylemin arkasında muhakkak felsefi, psikolojik, estetik, toplumsal, kültürel birçok neden bulunmaktadır. Osmanlı toplumunda kuş evi yapmanın öncelikli itici gücü toplumun dinî inancına bağlı olarak insanların, Allah'ın yeryüzündeki halifesi sıfatı ile kâinattaki bütün varlıkların bakımından, gözetilmesinden ve korunmasından kendilerini sorumlu tutmalarıdır.<sup>41</sup>

Osmanlı'da tüm canlılara ve kuşlara verilen değer Osmanlı topraklarını ziyaret eden pek çok yabancıların da dikkatini çekmiştir. Bu anlamda yabancı bir gezgin olan Miss Pardoe, 19. yüzyılda İstanbul'da hayvanların barınması için yapılmış barınaklardan ve hayvanlara gösterilen şefkatten hayranlıkla söz etmektedir.<sup>42</sup> Alman orduları genelkurmay başkanı olan Helmuth Von Moltke ise Moltke'nin "Tür-

<sup>36</sup> Mehmet Aycı, "Kuşlara Ev Yapmak", *Şefkat Estetiği Kuşevleri* (Ankara: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2010), 25-30.

<sup>37</sup> Seyyid Hüseyin Nasr, "Kuşevleri Estetik, Biçimsel ve Mimari Olarak Tekrar Keşfedilmelidir.", *Şefkat Estetiği Kuşevleri* (Ankara: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2010), 253-259.

<sup>38</sup> Fatih Müderrisoğlu, "Kuşevleri", *Şefkat Estetiği Kuşevleri* (Ankara: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2010), 147-171.

<sup>39</sup> Şebnem Eryavuz, "Kuşevi", *İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 26/472; Bektaş, *Kuş Evleri*, 59.

<sup>40</sup> H. Örcün Barışta, *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul'undan Kuşevleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000).

<sup>41</sup> Nusret Çam, "Kuşevlerinin Arkasındaki Dünya", *Şefkat Estetiği Kuşevleri* (Ankara: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2010), 58-59.

<sup>42</sup> Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, çev. Banu Büyükkal (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 21.

kiye Mektupları” isimli kitabında Müslümanların hayvanlara ve canlılara olan şefkatinden bahsederken yoksul Müslümanların bile ölenlerin mezarını, canlıların faydasına olacak şekilde inşa ettiklerinden, birçok mezar taşının altına bir yalak şeklinde oyulduğundan, böylelikle buraya yağmur suları toplanıp, sıcak yaz günlerinde köpek ve kuşların buralardan su içip susuzluklarını gidermelerinin sağlandığından övgüyle söz etmektedir.<sup>43</sup> İtalyan edebiyatçı Edmondo De Amicis de İstanbul’da kuşlar hakkındaki gözlemlerini “Türklerin çok sevip korudukları her cinsten sayısız kuş yüzünden İstanbul’un kendine mahsus bir neşesi ve zarafeti vardır. Camiler, korular, eski surlar, bahçeler, saraylar, her şey şarkı söyler, dem çeker, cıvılda, öter, şakır; her tarafta kanatların teması hissedilir, her tarafta hayat ve ahenk vardır.”<sup>44</sup> sözleriyle açıklamaktadır.

Osmanlı toplumunda kuş evlerinin oldukça yaygın olması, toplumda canlıya ve hayvana verilen değer boyutunu açıkça göstermektedir. Zira kuş evleri sevgi, şefkat, merhamet, nezaket, zarafet, estetik, yardımseverlik gibi değerlerin Osmanlı toplumunda canlı bir biçimde yaşandığının en somut örneklerinden bir tanesidir.

## 2. 2. Kervansaraylar

Kervansaray, önemli kabul edilen yollar ve kavşaklar üzerine yapılmış deve, at, katır vb. hayvanlarla yük taşıyan yolcuların konup, dinlendikten sonra yollarına devam ettikleri<sup>45</sup> korunaklı konaklama amaçlı yapılan yerler olarak tanımlanmaktadır. Selçuklular zamanında ticaret eşyaları taşıyan ve seyahat eden yolcuların konaklamaları amacıyla kervansaraylar inşa edilmiştir. Söz konusu kervansaraylar birbirlerinden yaklaşık bir günlük mesafede bulunurlardı.<sup>46</sup> Kervansaraylar bünyelerinde yatakhaneleri, yemekhaneleri, ticari eşyaların konulacağı ambarları, mescidleri, şadırvanları, hamamları, hastaneleri, eczaneleri, yolcuların hayvanlarının barınacağı ve bakımlarının yapılacağı ahırları ile herkese ücretsiz hizmet sunan vakıf kuruluşlarıdır.<sup>47</sup>

Kervansaraylar da diğer vakıf hizmetleri gibi sevgi, şefkat, merhamet vb. değerlerin Osmanlı toplumunda canlı bir biçimde varlığını sürdürdüğünü gösteren bir vakıf hizmetidir. Zira yolcular binekleri ile birlikte ücretsiz olarak kervansaraylarda konaklama ve barınma imkânına sahiplerdi. Ayrıca kervansaraylarda hasta olanlar tedavi olabiliyor, öyle ki muhtaç yolcuların bütün ihtiyaçları karşılanıyordu. Tüm kervansaraylarda herhangi bir ayırım yapılmadan herkese hizmet veriliyordu. Zengin-fakir, hür-köle, Müslim-gayr-i müslim demeden tüm insanlara hizmet sunulmaktaydı. Söz konusu hizmetlerin aksamaması, sürekli olarak yerine getirilebilmesi adına başta padişahlar olmak üzere devlet adamları ve varlıklı kişiler vakıflar kurmak suretiyle kervansaraylardaki hizmetin sürekliliğine destekte

<sup>43</sup> Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs (Ankara: Remzi Kitabevi, 1969), 81-83.

<sup>44</sup> Edmondo De Amicis, *İstanbul*, çev. Beyhun Akyavaş (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), 133.

<sup>45</sup> Osman Nuri Ergin, *Türkiye’de Hanlar, Kervansaraylar, Oteller ve Çeşitli Barınma Yerleri* (İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Yayınları, 2013), 81.

<sup>46</sup> Hasan Özönder, “Kervansaraylar”, *İslam Medeniyeti Dergisi* 3/27 (15 Ocak 1973), 37.

<sup>47</sup> Ziya Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1985), 129-131.

bulunuyorlardı.<sup>48</sup>

Yukarıda ifade edildiği gibi herhangi bir ayırım yapmadan Osmanlı toplumunda yaşayan tüm insanlara yalnızca hizmet etmek, böylelikle Allah'ın rızasını kazanmaktan başka bir amacı olmayan kervansaraylar diğer pek çok vakıf hizmetleri gibi Osmanlı insanında şefkat, merhamet, yardımlaşma, sevgi, saygı, fedakârlık, paylaşma vb. değerlerin güçlü bir şekilde var olduğunu göstermektedir.

### 2. 3. Zimem Defterleri

Zimem defteri geleneği, Osmanlı medeniyetinde yardımlaşmanın, dayanışmanın, kardeşliğin ve paylaşmanın en güzel örneklerinden biridir. Zimem defteri bugünkü veresiye defteri anlamına gelmektedir. Osmanlı'da vatandaş bakkaldan, manavdan veya kasaptan alış-verişini yapar, üzerinde parası yok ise zimem defterine borcunu yazdırır ve eline parası geçtiğinde de borcunu öderdi. Borç bilgilerinin tutulduğu deftere zimem defteri adı verilirdi. Hâli vakti yerinde olan ve hayır yapmak isteyen kişiler özellikle Ramazan aylarında hiç tanınmadıkları bir mahalleye gider orada bir bakkal, manav veya kasaba uğrayarak, dükkânın boş olduğu bir zamanda dükkân sahibine zimem defterini çıkarmalarını rica ederlerdi. Zimem defterinin herhangi bir yerinden bir sayfa açtırıp o sayfada ne kadar borç varsa onu ödeyerek orada yazılı olan borcu sildirirlerdi.<sup>49</sup>

Bu uygulamadaki önemli husus, borcu ödeyen kişinin, kimin borcunu ödediğini bilmiyor olması, aynı zamanda borcu silinen kişi de kendi borcunu kimin ödediğini bilmiyor olmasıdır. Böylelikle ne borcu ödenen kişi herhangi bir mahcubiyet ve eziklik hissediyor ne de bir başkasının borcunu ödeyen kişi gurur ve kibir gibi kötü duygulara kapılıyordu. Zira bu medeniyet ortamında yetişen insanlar çok iyi biliyorlardı ki, bir elin verdiğini diğer el bilmemeliydi. Bu anlayışı ile iyilik, sırf Allah rızası için kimseye gösterilmeden aynı zamanda ve iyilik yapılan kişi de asla rencide edilmeden gerçekleşmiş oluyordu.

Osmanlı'da vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilen pek çok hizmet dallarından biri olan zimem defterleri ve ortaya koymuş oldukları hizmetler göz önüne alındığında Osmanlı toplumunda birey ve toplum hayatında duyarlılık, sorumluluk, fedakârlık, diğerkâmlık, ihlas-samimiyet, saygı, paylaşma, dayanışma, yardımseverlik gibi değerlerin yaşanmakta olduğu görülmektedir. Ayrıca zimem defteri geleneğinin, informal olarak gündelik hayat içerisinde Osmanlı insanında yukarıda sayılan değerlerin oluşması ve gelişmesine katkılar sunduğu anlaşılmaktadır.

### 2. 4. Sadaka Taşları

İslâm medeniyetinde yardımlaşmanın temelini "Sağ elin verdiğini sol el bilmesin" anlayışı oluşturmaktadır. Zira bu husus Bakara suresi 271. ayette açıkça vurgulanmaktadır: "Sadakaları açıktan verirsiniz ne güzel! Fakat onları gizleyerek

<sup>48</sup> Özönder, "Kervansaraylar", 38.

<sup>49</sup> Bk. Fikriyat, "Osmanlı Geleneği Zimem Defteri Nedir? Zimem Defteri Hakkında Bilgi" (Erişim 29 Ekim 2023).

fakirlere verirseniz bu, sizin için daha hayırlıdır ve günahlarınızdan bir kısmına da kefarettir. Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.” İslâm dinine göre insanın onurunu kıracak her türlü davranıştan kaçınmak gerekmektedir. Bu bağlamda İslâm’da tasadduk ederken insan onurunu rencide edecek her türlü davranış şiddetle reddedilmektedir. Zira yapılan iyiliği başa kakma, minnet etme İslâm ahlakı ile bağdaşmayan, insan onurunu yok sayan kaba bir davranış olarak kabul edilmektedir.<sup>50</sup>

İslâm toplumlarının tarih boyunca insan onurunu kıracak her türlü davranıştan azami surette kaçındıkları bilinmektedir. Osmanlı toplumunda insan ve insan onuruna son derece önem verildiği için hayatın her alanında özellikle insanlarla olan ilişkilerden ihtiyaç sahibi insanlara yardım etme şekline kadar her düzeyde dikkatli davranılmaya çalışıldığı açıkça görülmektedir. Nitekim ihtiyaç sahibi kişilere yardım edilirken o insanların onur ve haysiyetlerinin korunmasına hassasiyet gösterilmiştir. Bu bağlamda sadaka taşları, Osmanlı toplumunun, insan onuruna vermiş olduğu değeri en güzel şekilde gösteren nadide örneklerden biridir. Sadaka taşı ile veren el ve alan el gizli tutulmaktadır.

Genellikle camilerin, türbelerin, imaretlerin, çeşitli hayır hizmeti sunan yapıların yakınlarına inşa edilmiş olan sadaka taşlarını başta İstanbul olmak üzere Anadolu’da Konya, Erzurum, Kayseri, Diyarbakır, İznik, Tokat, Sivas vb. şehirlerde görmek mümkündür. Sadaka taşları şekil itibarıyla yaklaşık olarak bir-iki metre boyunda, yuvarlak, dikdörtgen, motifli ya da sade mermerden veya taş sütunlar şeklinde, duvara açılmış oyuk biçiminde, genellikle yerden bir buçuk metre yükseklikte farklı formlarda görülebilmektedir.<sup>51</sup> Sadaka taşlarına uzaktan bakıldığında yardım verenin veya alanın hangisi olduğu anlaşılmayacak formatta yapılması yardım verenin gururlanmasını ve yardım alanın da onurunun zedelenmesini engelleyecek biçimde tasarlandığını göstermektedir.<sup>52</sup> Sadaka taşları geleneği tarihimizde insan onuruna verilen önemi gösteren çok çarpıcı bir uygulama örneğidir. Bu tarihi uygulamaları aynıyla günümüzde uygulamak mümkün olmasa da söz konusu uygulamalara ruh veren özü, günümüz şartlarına göre güncellemek gerekir.<sup>53</sup>

Sadaka taşları ve toplum hayatı bakımından gerçekleştirmiş oldukları faydalar ele alındığında, Osmanlı toplumunda paylaşma, dayanışma, nezaket, saygı, empati, yardımseverlik gibi değerleri kapsadığı ve toplumda sözü edilen değerlerin hayat bulduğunu görmek mümkündür.

## 2. 5. İmaret

Osmanlı toplumunun ekonomik ve sosyal hayatında önemli rol oynamış kurumların başında imaretler gelmektedir. Bu kurumların temeli vakıf sistemine da-

<sup>50</sup> Muhammet Şevki Aydın, *Ahlâkla Varolmak* (İstanbul: Ketebe, 2021), 186.

<sup>51</sup> Ahmet Ali Bayhan, “Türk Kültürü’ndeki Sadaka Taşlarına Çankırı’dan Bir Örnek: Çivitçioglu Medresesi Sadaka Taşı”, *Çankırı Araştırmalar Dergisi* 5-6 (2010), 26.

<sup>52</sup> Ensar Çetin, “Bir Sosyal Yardımlaşma Pratiği Olarak Askıda Kahve Ve Sadaka Taşı”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 41 (01 Mart 2014), 0-0.

<sup>53</sup> Aydın, *Ahlâkla Varolmak*, 186.

yanmaktadır.<sup>54</sup> Yalnızca Allah'ın rızası gözetilerek kurulan hayır kuruluşlarından biri olan imaret, asırlarca dönemin eğitim-öğretim kurumları olan medreselerde öğrenim görmekte olan talebeler başta olmak üzere fakir, ihtiyaç sahibi kimselerin ve yolcuların yemek ihtiyacını karşılayan günümüzdeki karşılığı ile bir nevi aşevi diyebileceğimiz bir kurumsal yapıyı ifade etmektedir. İmareter uzun yıllar Osmanlı toplumunda hizmet vermiş aynı zamanda toplumun dayanışma ve kaynaşmasına önemli katkılar sunmuş müesseselerdendir.<sup>55</sup> Dar anlamı ile aşevi anlamına gelen imaret, ıstılahi olarak Osmanlı toplumunda hayır, ilim gibi kurumları içine alan cami, medrese, hastane, tabhâne, kervansaray, mektep, kütüphane, hamam, muvakkithane, türbe olmak üzere insanlara ve topluma faydalı mekânları da ifade eden bir kavramdır.<sup>56</sup>

Osmanlı toplumu, ilmi ve kültürel müesseselerin yanı sıra toplumun sosyal ve ekonomik düzenine katkı sağlaması bakımından insanların pek çok ihtiyacının karşılandığı sosyal amaçlı kuruluşların tesisi ve gelişmesini daima esas almıştır. Bu bağlamda ülkenin payitahtı olan İstanbul'dan tutun da ülkenin birçok köşesine kervansaray, mektep, kütüphane, bimarhâne (hastahane), tabhâne, han, hamam, imaret gibi yapılar inşa edilmiştir. Bunların başında gelen imaretler hemen her medresenin yanında ya da yakınında bir yerde inşa edilir, talebe ve ihtiyaç sahibi kimselerin ihtiyaçlarına cevap verirdi.<sup>57</sup> Osmanlı'da fetihler yaygınlaştıkça fethedilen her yerde imaretler açılmaya başlandığı ve bu mekânlarda halka yemekler verildiği bilinmektedir. Nitekim 1530'larda yalnızca Fatih imaretinde günde bin kişiden fazla insana yemek verildiği nakledilmektedir.<sup>58</sup> İmareterde medrese talebeleri, hocalar, yoksullar, ülkenin çeşitli yerlerinden gelen yolcular ücretsiz bir şekilde yemek yeme imkânına sahipti. 18. yüzyılda İstanbul'da bulunan imaretlerden günde otuz binden fazla kişinin istifade etmesi imarethane kültürünün ne derece yaygınlaştığını göstermektedir.<sup>59</sup>

İmareterde genel olarak iki öğün yemek verilir, Ramazan aylarında yalnızca iftar yemeği verilir. Kandil ve cuma günlerinde ise diğer günlere nazaran daha güzel yemekler verilmesi birçok imaretin vakfiyesinde açıkça belirtilmiştir.<sup>60</sup> İmareter bilhassa İstanbul'da bulunan Fâtih, Bayezid, Haseki Sultan, Süleymaniye gibi külliye yapıları içinde önemli bir yere sahip olmuştur. Şehirde yaşayan tüm ihtiyaç sahibi kimselerini doyuran imaretler, Osmanlı topraklarını gezen yabancıların da dikkatini çekmiş ve kendilerinde büyük bir hayranlık uyandırmıştır.<sup>61</sup>

Osmanlı toplumunda asırlarca önemli bir yardım kurumu olarak fonksiyon icra etmiş olan imaretler paylaşma, yardımlaşma, yardımseverlik, şefkat, merha-

<sup>54</sup> Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2003), 310.

<sup>55</sup> Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti* (İstanbul: Bilge, 2003), 185-186.

<sup>56</sup> Osman Nuri Ergin, *Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), 19.

<sup>57</sup> Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, 187.

<sup>58</sup> Doğan, "Vakıf Medeniyetimize Sosyal Siyaset ve Sosyoloji Açısından Bir Yaklaşım", 21.

<sup>59</sup> Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1994), 495.

<sup>60</sup> Zeynep Tarım Ertuğ, "İmarat", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 22/219.

<sup>61</sup> Tarım Ertuğ, "İmarat", 22/2019.

met, dayanışma gibi değerlerin toplumda yer edindiğini gösteren Osmanlı vakıf hizmetlerinin en yaygın olanlarından biridir.

Osmanlı'daki vakıf hizmetleri ve ilgili oldukları değerleri tespit etmek üzere yapmış olduğumuz analiz ve değerlendirmeler sonucu elde edilen bulgular Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Osmanlı'da Bazı Vakıf Hizmetleri ve İlgili Oldukları Değerler

|                | Kuş Evleri | Kervansaraylar | Zimem Defterleri | Sadaka Taşları | İmarat |
|----------------|------------|----------------|------------------|----------------|--------|
| Merhamet       | ✓          | ✓              | ✓                | ✓              | ✓      |
| Şefkat         | ✓          | ✓              | ✓                | ✓              | ✓      |
| Sevgi          | ✓          | ✓              |                  |                | ✓      |
| Saygı          |            | ✓              | ✓                | ✓              | ✓      |
| Nezaket        |            |                | ✓                | ✓              |        |
| Zarafet        | ✓          |                |                  |                |        |
| Yardımseverlik | ✓          | ✓              | ✓                | ✓              | ✓      |
| Paylaşma       |            | ✓              | ✓                | ✓              | ✓      |
| Dayanışma      |            | ✓              | ✓                | ✓              | ✓      |
| Empati         |            | ✓              | ✓                | ✓              | ✓      |
| Sorumluluk     |            |                | ✓                | ✓              | ✓      |
| Duyarlılık     | ✓          | ✓              | ✓                | ✓              | ✓      |
| Samimiyet      |            |                | ✓                | ✓              | ✓      |
| Diğerkâmlık    |            | ✓              | ✓                | ✓              | ✓      |

Tablo 1'de görüldüğü üzere Osmanlı'da *kuş evleri*, *kervansaraylar*, *zimem defterleri*, *sadaka taşları* ve *imaratlar* şeklindeki vakıf hizmetlerinin her birisi merhamet şefkat, sevgi, saygı, nezaket, zarafet, yardımseverlik, paylaşma, dayanışma, empati, sorumluluk, duyarlılık, samimiyet ve diğerkâmlık değerlerinden bir çoğunu veya bazılarını barındırmaktadır.

## Sonuç

Osmanlı'da bazı vakıf hizmetlerini değerler eğitimi açısından ele almaya çalışan bu çalışmada, söz konusu vakıf hizmetlerinin sevgi, saygı, cömertlik, şefkat, merhamet, hürmet, yardımlaşma, paylaşma, dayanışma, ihlas-samimiyet, vefa, zarafet, dostluk, misafirperverlik, diğerkâmlık gibi değerleri kapsadığı görülmektedir. Nitekim Osmanlı'da kuş evleri, kervansaraylar, zimem defterleri, sadaka taşları, imaret gibi vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilen birçok hizmet kolları şefkat, merhamet, yardımlaşma, paylaşma olmak üzere birçok değerlerin Osmanlı toplumunda davranış biçimine dönüştüğünü göstermektedir. Bir toplumda değerlere ne kadar önem veriliyorsa o toplumda sosyal, kültürel ve ekonomik hayatın daha huzurlu ve güvenli olmasının yanı sıra bireyler arası paylaşma ve dayanışma da o



kadar güçlü olmaktadır.

Osmanlı toplumunda pek çok vakfın kurulmuş olması toplumda güçlü bir paylaşma kültürünün varlığını göstermektedir. Ayrıca değerlerin bireyler tarafından içselleştirildiğinin, bireylerde hayata bakış ve hayat tarzının da bu değerler etrafında şekillenmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda vakıflar informal bir şekilde bireylerde temel değerlerin oluşması ve gelişmesine katkı sunmuş, aynı zamanda gelecek nesillere değerlerin kazandırılması hususunda rol model teşkil etmiştir.

Gelecek nesillere değerlerin kazandırılmasında ise eğitim-öğretimin önemli bir yerinin olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Zira tüm bireylerin okul sıralarından geçmesi zorunludur. Bu sebeple anaokulundan başlayarak, ilkököl, ortaokul ve diğer kademelerde yaş, seviye, gelişim özellikleri gibi faktörler de göz önüne alınarak öğrencilere değerler uygulamalı bir biçimde kazandırılması gerekmektedir. Öyle ki öğrencilerde sevgi, saygı, şefkat, merhamet, adalet, dürüstlük, dostluk, yardımlaşma, dayanışma gibi değerlerin oluşması ve gelişmesinde gerçekleştirilecek etkili bir değerler eğitiminin rolü büyüktür.

Osmanlı'da vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilen hizmetler yoluyla o toplumda yaşayan bireylerin gündelik hayatın tabii akışı içerisinde informal bir biçimde kazanmış olduğu değerlerin tamamının İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzlarında (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) ve (Ortaöğretim 9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) öğrenciler tarafından içselleştirmesi beklenen kök değerlerle (adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik) ilişkili olduğu görülmektedir. Bu nedenle Osmanlı toplumunda sosyal ve ekonomik dengeyi sağlayan vakıf müessesesinin hizmet alanlarından ortaöğretimde özellikle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde etkin bir biçimde yer verilmesi, öğrencilerde bazı değerlerin ortaya çıkması ve gelişmesinde önemli rol oynayacaktır. Zira vakıflar aracılığıyla sevgi, saygı, dostluk, merhamet, şefkat, yardımlaşma, dayanışma, paylaşma ve diğerkâmlık vb. toplumu birleştiren ve kaynaştıran temel değerler, asırlarca Osmanlı toplumunda hayat bulmuştur. Böylece vakıflar yüz yıllarca Osmanlı toplumunda birliği, beraberliği, dayanışma ve kaynaşmayı sağlayan en temel kurumlar olmuşlardır.

Tarihimizde toplumun dayanışma ve kaynaşmasında önemli görevler üstelenmiş olan vakıf hizmetlerini günümüz modern toplumunun ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde yeniden yapılandırmak, bilimsel ve teknolojik imkânlardan faydalanarak güncel formlarda yeniden canlandırmak gerekmektedir.

Araştırma sonucunda aşağıdaki öneriler sunulabilir:

Öğrencilerde çevreye ve doğaya karşı farkındalık uyandırmak adına evin, okulun, mahallenin, yaşam alanlarının uygun yerlerine kuş evleri, kedi ve köpekler için barınaklar yapılması ayrıca bu yerlerin su ve diğer gıda ihtiyaçlarının temini, bakımı, takibinin sağlanması gibi faaliyetler öğrencilerde farkındalık oluşturabilir.

Okullarda medeniyetimizin önemli unsurlarından olan vakıf kültürü, öğrencilerin gelişim seviyelerine uygun biçimde drama, örnek olay incelemesi vb. etkinliklerle kapsamlı bir şekilde ele alınıp yerine göre bazı uygulamalar yapılabilir.

Günümüzde gençlerin bazı yardım kuruluşlarında, derneklerde, sivil top-

lum kuruluşlarında gönüllü olarak aktif rol almaları insanlara, hayvanlara ve tüm canlılara faydalı olabilecek etkinlikler içerisinde bulunmaları öğrencilerde dostluk, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik, şefkat, merhamet, paylaşma gibi değerlerin ortaya çıkması ve gelişmesi bakımından önemli bir imkândır.

**Funding / Finansman:** This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

**Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması:** The authors declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

## Kaynakça

- Akgündüz, Ahmet. *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Algül, Hüseyin. "Fedek". *İslâm Ansiklopedisi*. 12/294-295. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- Altıntaş, M. Esat. *Öğretmenler Gözüyle Değerler Eğitimi*. Konya: d-eğitim, 2016.
- Amicis, Edmondo De. *İstanbul*. çev. Beyhun Akyavaş. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Aycı, Mehmet. "Kuşlara Ev Yapmak". *Şefkat Estetiği Kuşevleri*. 13-55. Ankara: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2010.
- Aydın, Mehmet Zeki. *Ailede Çocuğun Ahlâk Eğitimi*. İstanbul: DEM Yayınları, 2005.
- Aydın, Mehmet Zeki. *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2008.
- Aydın, Muhammet Şevki. *Ahlâkla Varolmak*. İstanbul: Ketebe, 2021.
- Barişta, H. Örcün. *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul'undan Kuşevleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Bayartan, Mehmet. "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar Ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 10/1 (01 Aralık 2008), 157-175.
- Bayhan, Ahmet Ali. "Türk Kültürü'ndeki Sadaka Taşlarına Çankırı'dan Bir Örnek: Çivitçioglu Medresesi Sadaka Taşı". *Çankırı Araştırmalar Dergisi* 5-6 (2010), 25-30.
- Bektaş, Cengiz. *Kuş Evleri*. İstanbul: Bileşim, 2004.
- Berki, Ali Himmet. *Vakıflar*. Ankara: Nur Matbaası, 1950.
- Creswell, John W. *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. çev. Mesut Bütün - Selçuk Beşir Demir. Ankara: Siyasal Kitabevi, 3. Baskım., 2021.
- Çam, Nusret. "Kuşevlerinin Arkasındaki Dünya". *Şefkat Estetiği Kuşevleri*. 55-87. Ankara: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2010.
- Çataltepe, Sipahi. *İslâm-Türk Medeniyetinde Vakıflar*. İstanbul: Türkiye Milli Kültür Vakfı Yayınları, 1991.
- Çetin, Ensar. "Bir Sosyal Yardımlaşma Pratiği Olarak Askıda Kahve Ve Sadaka Taşı". *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 41 (01 Mart 2014), 0-0.
- Doğan, Mehmet Sait. "Vakıf Medeniyetimize Sosyal Siyaset ve Sosyoloji Açısından Bir Yaklaşım". *İstanbul Journal of Sociological Studies* 34 (13 Eylül 2011), 9-28.
- Ergin, Osman. *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936.
- Ergin, Osman Nuri. *Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939.
- Ergin, Osman Nuri. *Türkiye'de Hanlar, Kervansaraylar, Oteller ve Çeşitli Barınma Yerleri*. İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Yayınları, 2013.
- Ertuğay, Recep. "Hz. Peygamber'in Sünetinde Hayvanlara Şefkat". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 33 (2019), 197-208.
- Eryavuz, Şebnem. "Kuşevi". *İslâm Ansiklopedisi*. 26/472-473. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.
- Fikriyat. "Osmanlı Geleneği Zimem Defteri Nedir? Zimem Defteri Hakkında Bilgi". Erişim 29 Ekim 2023. <https://www.fikriyat.com/galeri/yasam/osmanli-geleneği-zimem-defteri-nedir-zimem-defteri-hakkında-bilgi>
- Hamîdullah, Muhammed. "Hayber". *İslâm Ansiklopedisi*. 17/20-22. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.). *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1994.
- Kaymakcan, Recep - Meydan, Hasan. *Ahlak Değerler ve Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2014.
- Kazıcı, Ziya. *İslam Kültür ve Medeniyeti*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1996.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2003.

- Kazıcı, Ziya. *İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1985.
- Kazıcı, Ziya. *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*. İstanbul: Bilge, 2003.
- Koç, Ahmet. "Okul Çağı Çocuklarının Ailede Din Eğitimi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008), 145-176.
- Kozak, Erol. *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*. İstanbul: Akabe, 1985.
- Köylü, Mustafa. *Küresel Ahlâk Eğitimi*. İstanbul: DEM Yayınları, 2006.
- Kunter, H. Baki. *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939.
- Meydan, Hasan. *İlköğretim Okullarında Değerler ve Karakter Eğitimi*. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Millî Eğitim Bakanlığı. "18. Millî Eğitim Şûrası Kararları". Erişim 18 Ağustos 2022. [https://ttkb.meb.gov.tr/meb\\_iys\\_dosyalar/2017\\_09/29170222\\_18\\_sura.pdf](https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29170222_18_sura.pdf)
- Millî Eğitim Bakanlığı. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 2018.
- Millî Eğitim Bakanlığı. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9, 10, 11 ve 12. Sınıflar)*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 2018.
- Moltke, Helmuth Von. *Moltke'nin Türkiye Mektupları*. çev. Hayrullah Örs. Ankara: Remzi Kitabevi, 1969.
- Müderrişoğlu, Fatih. "Kuşevleri". *Şefkat Estetiği Kuşevleri*. 147-171. Ankara: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2010.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. "Kuşevleri Estetik, Biçimsel ve Mimari Olarak Tekrar Keşfedilmelidir." *Şefkat Estetiği Kuşevleri*. 253-259. Ankara: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2010.
- Özçakı, Meltem. "Türk Kültüründe Güvercinlik ve Kuş Evleri ve Günümüze Yansımaları". *Sanat ve Tasarım Dergisi* 10/2 (15 Ocak 2021), 238-261. <https://doi.org/10.20488/sanattasarim.876545>
- Özönder, Hasan. "Kervansaraylar". *İslam Medeniyeti Dergisi* 3/27 (15 Ocak 1973), 37-39.
- Pardoe, Miss. *Şehirlerin Ecesi*. İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı. çev. Banu Büyükkal. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Patton, Michael Quinn. *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. çev. Mesut Bütün - Selçuk Beşir Demir. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2018.
- Sevim, Nidayi. *Medeniyetimizde Toplumsal Dayanışma ve Sadaka Taşları*. İstanbul: Kitapdos-tu Yayınları, 2009.
- Tarım Ertuğ, Zeynep. "İmaret". *İslâm Ansiklopedisi*. 22/219-220. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Turgut, Bahattin. "İslâm Medeniyetinde Vakfiye: Hz. Ömer Örneği". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 50 (31 Aralık 2018), 271-293. <https://doi.org/10.29288/ilted.460649>
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 12. Basım., 2021.